

Erdélyi humanisták bejegyzései Brunfels Herbariumába

Bern város orvosától, Otto Brunfelstől (1488–1543) 1530-ban jelent meg az a háromkötetes, nagy latin botanikai munka (*Herbarium vivae icones*), melynek egyik 1531–32-ben kiadott példányát a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára őrzi Q.83. jelzettel. Jelen írásunk célja e kötet kéziratos bejegyzéseinek elemzése, mivel úgy hisszük, hogy ezek az adalékok nemcsak a Melius Péter előtti botanikai ismereteinket egészítik ki, hanem feljegyzőiknek életrajzát is. A Herbarium két korai tulajdonosa ugyanis Sebastianus Pauschner és Joannes Lebelius voltak. A címlapra írt megjegyzés szerint:

„A füveknek és tábláiknak ez a jeles és nagyon drága kötete Joannes Lebeliushoz, Sebastianus doktor szebeni orvostól, az ő hosszantartó betegségében jutott, saját használatára.”¹

Kik voltak ők, hogy nevük olvasásakor érdemes megállnunk?

Sebastianus Pauschner az első Magyarországon megjelent orvosi munka szerzője. Életével, munkásságával Borsa Gedeon foglalkozott,² aki a Szebenben megjelent orvosi munka keltezési idejét 1550 helyett³ 1530-ra teszi. Pauschner nevét nemcsak a „*Libellus de remediis adversus luum pestiferam*” című munka őrzi meg, hanem egy számtankönyv is, melynek 1513-ból keltezett előszavából iskoláinak egyik helyére, Krakkóra követhetethetünk.

Borsa Gedeon feltételezése szerint az orvostudományt Olaszországban tanulta ki, majd 1528-tól élete végéig Nagyszeben város alkalmazta. Születésének (1490–95) és halálának (1534–35) éve bizonytalan. A Herbarium tehát tőle került Lebeliushoz, aki korának ugyancsak művelt humanistája. Életrajzi adatai ugyanolyan hiányosak, mint Sebastianus Pauschneré.

Hans Wolf kutatása szerint⁴ Lebelius⁵ 1475–1485 között született Besztercén. Nevével János király 1527. január 25-én Esztergomban keltezett rendeletében találkozunk, ahol is a besztercei tanácsnak meghagyta, hogy Christianus Heyzt és Joannes Lebelius a kisdemeteri plebánia közös birtokában védelmezze. De Lebelius nem maradt itt túl sokáig, s talán még ez évben Waltherdorfbán, 1529-ben pedig már Nagyszebenben tűnik fel. Itteni működéséről is rendelkezünk egy adattal: 1540-ben „*der dortige Spitalsprediger*”-ként említették őt⁶ úrvacsora ügyben. 1542-től Talmesch szász községben működött evangélikus lelkészként. Innen 1545-ben Budakra került. Itt írta meg alábbi *Memorabilia Transylvanicae* és *De Oppido Thalms, Carmen Historicum* című munkáját.

A „*Memorabilia Transylvanicae*”-nak csak a tartalmát ismerjük, de Johann Seivert – ki olvasta a munkát – véleménye szerint igen sok újat, történészek állításaiival ellentétet tartalmaz. Hét részben tárgyalta Erdélyt: neveit, termékenységét és római gyarmatait, az erdélyi németek vagy szászok eredetét, az első német városok alapítását, Beszterce történetét és jelenlegi állapotát, Nagyszeben várost.⁷

¹Hoc Herbarum et eius Iconum Volumen egregium, et percharum ad Johannem Lebelium a domino Doctore Sebastiano physico Cibiniensi in eius longius etatis(?) egrotatione pervenit ad usum proprium.

²BORSA Gedeon, *Sebastian Pauschner, az első Magyarországon megjelent orvosi munka szerzője és nyomtatásban kiadott munkái*. *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica* 27, Bp. 1963. 257–271.

³*Eine kleine Vnterrichtung, wie man sich halten soll, in der Zeit der ungütigen Pestillenz*. Hermannstadt, 1530. – RMNy 10.

⁴WOLFF, Hans, Johannes Lebel, ein siebenbürgisch-deutscher Humanist. A segesvári evang. gimn. ért. 1893/94. 3–32. – Ism. HEINRICH Gusztáv, EPhK 1896. 87–91.

⁵Német nyelvű tanulmányban Lebel. Mi a latin névalakot használjuk.

⁶ROTH, Erich, *Die Reformation in Siebenbürgen* I. Köln–Graz, 1962. 102.

⁷L. a 4. sz. jegyzetet.

Másik művét Seivert ki is adta Szebenben 1779-ben. A „De Oppido Thalmus, Carmen Historicum”-ot Lebelius 1542-ben írta meg, s később, 1559-ben átdolgozta.⁸ Ebben a latin nyelvű, hexameterekben írt munkában Talmács történetének keretébe egész Erdély történetét belefoglalta. A Seivert-féle kiadás az OSZK-ban megtalálható.⁹

Budaki tartózkodása idején egyházmegyéje esperesévé választották, ahol lelkesen védte vallását. Meggyőződését Bornemisza Pál püspökhöz és Kolozsvári Péterhez küldött levelei is jelzik. Majd, bizonyonyal előrehaladott kora miatt, lemond hivataláról és Gensdorffra vonul vissza. „III. October, Johannes Lebelius, pius senex antecessor meus moritur in Gensdorff 1566.”¹⁰

A XVI. századi humanista szerző neve és ránk maradt munkája eléggé ismeretlen a kor kutatói előtt.

Herbáriummunka XVI. századi bejegyzései két kéztől származnak. Az egyik minden valószínűség szerint Pauschneré, aki a kötet – feltételezhetően – első tulajdonosa volt, a másik Lebeliusé. A Herbáriumban néhány XVII. századi kézírás is előfordul, ezekkel most nem foglalkozunk.

Lebelius kézírásának azonosítása egyértelmű, ő ugyanis nemcsak a címlapon nevezi meg magát a könyv új tulajdonosaként, hanem akkor is, mikor egyéni tapasztalatait hozza fel példaként egy-egy gyógynövény gyógyászati alkalmazásakor.

A Lebelius írásától eltérő korábbi és kiirtabb írásképet – a metszetek melletti magyar és néhány erdélyi szász növénynevet – majdnem bizonyosan tarthatjuk Pauschner kezétől származónak. Jelen kötetünk kiadási éve 1531–32, s Pauschner – mai ismereteink szerint – 1534–35-ben „hosszas betegség” után már nem él, magyar növénynevei botanikatörténetünk Melius Péter előtti időszakának első emlékei közé tartoznak. És mivel nyelvemlékeink határára esők ezek az elnevezések, s olyanok is akadnak közöttük, amelyeknek itt található a legkorábbi előfordulása, közöljük őket:

I. Herbarum vivae eicones . . . Argentorati 1532, Jo. Schottus

wtýfű	– Plantago Maior
fekete hwnyör	– Helleborus Niger
wýzýteok	– Nenupar, Claus Veneris etc.
Martý Lapwh	– Personantia, Lappa, Ungula caballina
farkas Alma	– Aristolochia
kýgýo trank kýgýo wýragh	– Aros, Serpentaria minor, Luff minor, Iarus, Barba Aaron
kýgýo trank sunt serpentarie	– Colvbrina
kapothnyak	– Asarvm
Nadál fű	– Symphyton, Petraeum, Consolida Minor
Sanikor	– Diapensia
Zarka lab	– Consolida Regalis
Sarlo lewele fw	– Betonica
Zenth georgh fw vel vyraga	– Herba Paralysis
feoldj fűsth	– Fumus terrae
Rokamonya	– Satyrion mas
Eokeor Nyelw	– Buglossa syluestris
Zapora fű	– Verbena Masculina
Chýalyan	– Urtica
Pezertze	– Marrubium
Borosthyan	– Hedera Terrestris
Atraczel	– Cynoglossa minor
szazzfű vel folyó fű	– Vinca Pervinca

⁸ De oppido Thalmusch. Carmen historicum. (Ed. Joannes SEIVERT.) Cibinii, 1779.

⁹ Ma már ez a kiadás is ritka, mindössze öt példányt ismer az OSZK nyilvántartása. OSZK-jelzet: 217 914.

¹⁰ Heinrich (4. sz. jegyzet), 88.

galambegý	– Persoliata mascula
Ronthofw	– Saxifragia
Mayfw	– Hepatica
Wad len	– Linaria
Ebteý	– Esula
Malwa	– Malva hortensis
Confreyt magh	– Coriandrum
Basilicom	– Basilicvm
feýer lilium	– Lilium Conuallis, uel syluestre Lilium
Basa rosa, Peonia	– Rosa Benedicta, Herba casta (kézirással)
Isten Zakala	– Capillus Veneris
Belendfw	– Hyoscyamus
poleyfw	– Pulegium
Sar fw	– Catapucia
Ewt wýný fw	– Quinquefolium
were hwlo fw	– Chelidonia
chýwkwzem	– Anagallis
Konkolý	– Nigella
anya fw	– Matricaria
Wraticokoro	– Tanacetum
Eb kapor	– Cotula foetida
Pýnponya	– Buphtalamon

II. Novi herbarii tomus . . . Argentorati 1531, Jo. Schottus

Borosthyan	– Hedera
kechke zakal	– Caprifolium
hwnyor	– Pulicaria mascula
kw rontho fw	– Parietaria
keomyn	– Floniculum
kakukffw	– Serpillum
war fw vel gerýnd fw	– Scabiosa
Nadalý fw hec Quoque est	– Solidago
species consolidaria wad safva	– Eupatorium
kerty zeoleo vel Eb zeoleo	– Solatrum, Solanus, Maurella etc.
Eoth lewels fw	– Pentaphyllon maius
Eper lewel	– Fragaria
Eztragh orra	– Rostrum ciconie, Acus Muscata (kézirással)
Zarwas Nyelw	– Scolopendrium
Zenth Benedek fuwe	– Garyophyllata
wýzy lilium, Sarga lilium	– Acorus
Lapwh	– Lappa
kýralý koronaýa	– Melilotvm
Bogachkoro	– Bartendystel
Soska vel sosgyan	– Acetosa
Malwa	– Malva
feketewrein (?)	– Artemisia
Wratyh koro	– Tanacetum
polipodium papragh	– Filicula
Kadla fw vel kýralne azzony	
kapoztaýa fordolo fw vel	
Wad Nardus	– Valeriana

A Herbárium Pauschnertől nem véletlenül került Lebeliushoz, aki ez időben ugyancsak Szébenben volt kórházi lelkész és orvos (?). Weszprémi István így írja: „Sebestyén mester, szebeni orvos és botanikus, Lebelius János erdélyi gyakorlóorvos tanítója.”¹¹

Hogy Lebelius orvos lett volna, arra biztos adatunk nincsen, az azonban bizonyos, hogy Lebelius sok helyen utal az általa is alkalmazott gyógymódra, például mikor idősebb fia 1546-ban, a beszercei piacról Budakra hazatérés közben véletlenül a kocsirol az útra esett, és a nehéz kerék átment rajta, s összetörve félholtan került haza.¹²

Lebelius fiatakoráról, mint már jeleztük, eddig nem tudunk semmit, s így a botanika és orvostudomány iránti érdeklődését részben Sebastianus Pauschner orvoshoz fűződő ismeretségével, részben széles körű érdeklődésével magyarázhattuk. Megjegyzéseiből azonban most több is kiderült: tanulmányokat folytatott Krakkóban, s valószínű Olaszországban. A kötet elején Brunfels felsorolja azon szerzőket, akiket leggyakrabban idézett művében. Lebelius néhány név mellé megjegyzéseket fűzött:

Nicolaus Leonicensis „inter medicos Italie praestantissimus. Vidi hunc Bononie semel, Anno 1518.”

Joannes Vigonius „hunc Joannem de vigo Januensem medicum Anno domini 1518. comperi et vidi Rome apud Cardinalem S. Sixti agentem.”

Ezek szerint Lebelius 1518-ban nemcsak Bolognában volt, ahol – szerinte – Itália legjelesebb orvosát láthatta, hanem Rómában is megfordult, ahol a Szent Sixtus kardinálisánál egy másik neves orvossal találkozhatott.

Más helyütt pedig krakkói iskolaéveire emlékezik vissza, amikor a nyomtatott szövegben Cristophorus Hegendorff néhány megjegyzését olvasta a halak eredeti nomenclaturájáról. Azt állítja, hogy Hegendorff iskolatársa volt, s együtt tanultak, mikor még fiatalok voltak, Krakkóban, 1506-ban, Joannes Glagovius magiszternél.¹³ Vajon azzal a Hegendorff-fal tanult együtt, akinek 1527-ben megjelent három nyelvű „Rudimenta” című munkáját *Sylvester János* értelmezte magyarul?¹⁴ A krakkói egyetem matrikuláiban egyikük neve sem szerepel, de ez nem zárja ki, hogy ott jártak egyetemre.¹⁵

A marginális megjegyzések orvosi tapasztalatokat, botanikai megfigyeléseket, életrajzi adalékokat tartalmazó utalásaiban két történelmi vonatkozású is akad. A Ferdinánd császár származását leíró soroknál érdekesebbek a Gosztonyi János győri püspökről szólók:¹⁶ „Ez a ferrarai Mainardus doktor egykor orvosként tisztelendő Gosztonyi János győri püspök úrnál élt, aki (ti. Gosztonyi) később erdélyi fejevári püspökké lett és Zápolya János magyar király által Kolozsvárott nyomorultul meggyilkoltatott”. Ezt az adatot Weszprémi István felhasználta Mainardus doktor életének leírásakor.¹⁷

¹¹ WESZPRÉMI István, *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*. Második száz, 2. rész. Ford. Kővári Aladár. Bp. 1968. 945.

¹² *Nimirum ουμφρον* grecanice appellata: a consolidatione: quia fractos aut contusos artus consolidat, quod ego Jo. Leb. (Joannes Lebelius) in filio meo anteriori natu, mirifice probavi Anno domini 1546 cum de Emporio Bistriciensis Budacum reversurus: casu e quadriga in via lapsus: onusta rota per medium διαφραγματous perambulante: contusus: semianimis domum veheretur. (I/77.) – Az idézett hely megadásában római számmal a Herbárium kötetszámát, arab számmal pedig az azon belüli lapszámot jelöljük.

¹³ Iste Christophorus Hegendorffinus fuit Cracovie Conscholasticus meus, una litteris incumbentes, dum adhuc essemus adulescentes. Anno domini 1506. sub magistro Joanne de Glagovia. (III/11.)

¹⁴ RMNy 7.

¹⁵ A nehézség inkább abban van, hogy a Rudimentát író Hegendorff a szakirodalom szerint 1500-ban született. Vajon nem korábban?

¹⁶ Iste Joannes Mainardus doctor ferrariensis egit olim Medicum Apud Reverendum Dominum Joannem Gosthon Episcopum Jauriensem, qui postea Episcopus Albensis Transilvanensis effectus est et a Joanne de Zaphia Rege Hungarorum Colusvarii misere trucidatus. (III/40.)

¹⁷ Vö. WESZPRÉMI István, *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*. Első száz. Ford. KŐVÁRI Aladár. Bp. 1960. (Weszprémi adatfelhasználása helyes, Kővári fordítása pontatlan.) – A bejegyzést megőrző Herbarium a debreceni Református Kollégium Könyvtárába Kazzay Sámuel debreceni patikus (Weszprémi barátja) gyűjteményéből került. Kazzay kéziratos katalógusában (OSZK Kézirtatára, Fol. Lat. 11.) szintén megemlíti Lebelius bejegyzéseit.

Lebelius szerzteágazó figyelme nemcsak az egyes növények elterjedtségére,¹⁸ hanem például a főzésben való felhasználására is kiterjedt.¹⁹ Megemlít olyan ételt, melyet Rómában evett,²⁰ vagy amely Konstantinápolyban általános és jóízű.²¹ Többször utal hazai főzési szokásokra.²²

A bejegyzések érdekességét a gyakorlatban használt receptek leírása csak fokozza. Például a csípőcsont és a lágyéki,²³ a vadhús,²⁴ a vérfolyás²⁵ vagy a gyomorbántalmak²⁶ elleni experimentumok. Nem ritkák nála az ilyen észrevételek sem: „Ilyen fa (ti. Resina lentiscina, Mastyx) volt Danielis Zsuzsanna kertjében”;²⁷ „nálunk a hegyek alatt vadon nő (Oleum petroleum)”;²⁸ vagy „Erdélyben közönségesen ismert fák, folyópartokon a szokásos nagyságra nőnek (Bacce Lauri)”²⁹ stb. Az olaszkkölesnél jönnek látja odaírni: „Fenich a románoknál és Erdélyben vetik”³⁰ Gyakran olvashatunk érdekességeket a Brunfels által idézett orvosokról.³¹

Végezetül felhívjuk a kutatók figyelmét arra, hogy a Herbárium III. részében gyakran adja meg Lebelius a tárgyalta növények erdélyi szász, román, sőt néhol még török nevét is.

Hübert Ildikó

Újabb adatok az Árgirus-széphistóriához

Nagy Péter még kéziratban szíves volt megmutatni nekem Árgirus-tanulmányát.¹ Ötletekben, új feltevésekben gazdag dolgozatában (többek között) a széphistória kezdőszakaszainak régebbi értelmezéséhez tér vissza. Eszerint Gyergyey Albert itt nem azt mondja, hogy az Árgirus-históriát olaszból fordította, hanem azt, hogy korábban olasz krónikákból tündérországról szóló históriát fordított, ezúttal viszont ifjú Árgirusról fog szólni:

A tündérországról bőséggel olvastam
Olasz krónikából, kit megfordítottam,
És az olvasóknak mulatságul adtam,
Magyar versek szerint énekbe foglaltam.

Leszen most beszédem ifjú Árgirusról . . .²

¹⁸ II/73. A De nasturtio mellé írva: Similiter utuntur Polonici, Bohemici, Hungarici et Transsilvani populi, praecipue Saxones . . .

¹⁹ III/16. A Lampsana Brassicae generis, alias napiumhoz: Barcz odder vrsun brauca. Brauca vrsina Beren klaw odder Barcz. Die Polaken machen ein Saur koch draus.

²⁰ III/10. A Purpurae, Buccinae, Ioniae, Myaces, Tellinae . . .-hez: Tellure seint die kleine weisse schmecken, die man wie die krewsen kocht. vnd ist in Italia. Zu Rom hab ich ir gessen.

²¹ III/10. A Conchula Iudica, Blacta Byzentia-hoz: Constantinopolische schmecken. A sorok közt: Zu Constantinopel sein diese vast gemein vnd gut zu essen.

²² III/16. Az Asparagi-hoz: Spargius. satts in transsilvania editur in vere pro acetosa et coquitur cum caribus.

²³ II/74. Contra dolores Coxarum et lumborum Juvamentum praesentaneum. Ego Joannes Lebelius in hac passione, coctam applico Inulam Campanam cum aceto et polenta addito Nasturtio, exulcerat quidem forinsecus cutem magno cum ardore . . . pro certo experimento hunc ascripsi.

²⁴ III/9. Licium ist ein safft von diesem baum, dass man braucht aus dem apoteken für das wilde fleisch in der nasen Polypus genant.

²⁵ III/25. A Sanguinaria, Weggrass-hoz: Transsilvanenses appellant Denengrass. stupe den Blutfluss der Kinder so man(?) drinn(?) badet.

²⁶ III/43. A De rheubarbaro-hoz: Experimentum Joannis Lebelii de Rheubarbaro. Nota. Et ego apud Stomachicos tali mixtura usus sum . . .

²⁷ III/7.

²⁸ Uo.

²⁹ III/8.

³⁰ III/15.

³¹ Pl. III/81, 141.

¹ Azóta megjelent.

² A Históriaszerezők között van néhány, aki azonos módon indít: előbb utal korábbi munkásságára, majd bejelenti, hogy ezúttal miről fog szólni. Valkai András pl. a János pap császárnak birodalmáról szóló históriájá így kezdi: